

Unproductive Religious Teachings in the Senior Secondary School

Hassan Najafi *

Assistant Professor, Department of Farhangian
University, Tehran, Iran

Samaneh Farahani

M.A. in Curriculum Development, Department of
Curriculum Development, Faculty of
Humanities, Qom Branch, Islamic Azad
University, Qom, Iran

Abstract

This study sought to identify infertile elements in religious education at the upper secondary level. Using a qualitative survey method, researchers interviewed 48 humanities-track students in Qom through purposive and systematic approaches. The findings revealed several shortcomings in religious education content. These included repetitive topics such as the purpose of creation, resurrection, and prayer; stereotypical themes like hijab and freedom or the necessity of resurrection; and complex, hard-to-understand concepts such as divine predestination and the occultation of the Imam. Students also encountered conflicting messages (e.g., about human creation), gender-insensitive material (e.g., roles and characteristics, marriage preparation), and content with limited practical relevance to daily life—such as despair over the afterlife, political ideologies, and European history. Additionally, the curriculum included both overly general and highly specific topics, like the barriers to achieving goals, hijab in other religions, temporary marriage rulings, and free will, which students found disconnected from their mental concerns. Other issues included lack of engagement with students' actual cognitive and emotional interests—such as distant eschatological themes or historical events with little resonance for them. These elements

* Corresponding Author: hnajagih@yahoo.com

How to Cite: Najafi, H., Farahani, S. (2024). Unproductive Religious Teachings in the Senior Secondary School, *Qualitative Research in Curriculum*, 5(16), 1-24. DOI: 10.22054/qric.2025.83326.395

Accepted: 04/05/2025

Received: 08/12/2024

ISSN: 2476-5783

eISSN: 2476-5791

collectively signify the infertility of the religious curriculum. If left unaddressed, this infertility can lead to reduced student interest, prevent the meaningful internalization of religious teachings, and ultimately undermine the development and strengthening of students' religious identity.

Keywords: Religion, Religious Teachings, Content Infertility, Senior Secondary School, Humanities Students.

تعلیمات دینی نابارور در دوره دوم متوسطه

استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

حسن نجفی

کارشناس ارشد برنامه‌ریزی درسی، گروه آموزشی برنامه‌ریزی درسی، دانشگاه آزاد

اسلامی، دانشکده علوم انسانی، واحد قم، قم، ایران

سمانه فراهانی

چکیده

هدف پژوهش حاضر شناسایی موارد نابارور در تعلیمات دینی دوره دوم متوسطه بود. روش تحقیق پیمایش کیفی و مشارکت کنندگان آن ۴۸ دانش‌آموز دوره دوم متوسطه شهر قم در رشته علوم انسانی بودند. داده‌ها از طریق مصاحبه جهت‌دار و قاعده‌مند جمع‌آوری شد. یافته‌ها نشان داد تعلیمات دینی دارای مطالبی تکراری (هدف آفرینش، معاد، نماز، روزه، بعثت و استعمار)، کلیشه‌ای (ضرورت معاد، تفاوت انسان و حیوان، حجاب و آزادی، خواستگاری دختر از پسر، حکومت اسلامی، جنگ عقیده، توبه اجتماعی، پاکی و صافی قلب نوجوان در عشق به خدا)، پیچیده و غیرقابل فهم (فشار قبر، قضا و قدر الهی، و غیبت امام زمان، شرک در جهان امروز، موسیقی حلال، سنت املاء و استدراج)، متعارض (چگونگی خلقت انسان)، بی تفاوت به جنسیت (ویژگی‌ها و نقش‌های جنسیتی، آمادگی در ازدواج، زمینه‌سازی ظهور، عزت نفس، زمینه‌های گناه)، غیر کاربردی در زندگی فردی و اجتماعی (امیدزایی در آخرت، معرفی جمهوری‌های لیبرال، سوسیالیستی و دموکراتیک، وضعیت اروپا در قرون وسطی، زمینه‌های پیدایش تمدن جدید)، کلی و جزئی غیر ضرور (موانع رسیدن به هدف، وضعیت انسان در برزخ، رعایت حجاب در دیگر ادیان الهی، کم‌توجهی به اصل وجود امام، احکام ازدواج موقت، اثبات وجود خدا، رهایی از شرک، اختیار)، کم‌توجه به درگیری ذهنی (آخرت و حالات انسان در آن، رانده شدن شیطان از درگاه الهی، علل فرستادن پیامبران متعدد، صلح امام حسن (ع) با معاویه، فلسفه عمل به احکام الهی، چگونگی افول جدی تمدن اسلامی) است که همه مصادیقی از ناباروری هستند. تداوم این وضعیت می‌تواند منجر به کاهش علاقه، افت درونی‌سازی مفاهیم دینی و تضعیف روند شکل‌گیری و تعالی هویت دینی شود.

کلیدواژه‌ها: دین، تعلیمات دینی، ناباروری محتوایی، دوره دوم متوسطه، دانش‌آموزان علوم انسانی.

*نویسنده مسئول: hnajagih@yahoo.com

مقدمه

تعلیمات دینی جایگاهی ویژه دارد؛ زیرا تنها به انتقال اطلاعات و دانش دینی محدود نمی‌شود، بلکه در پی پرورش ایمان، اخلاق، مسئولیت‌پذیری و معنویت در نسل جوان است. در نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران نیز تعلیمات دینی همواره مورد توجه سیاست‌گذاران و طراحان برنامه درسی بوده به طوری که در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) به عنوان یکی از محورهای اساسی تربیت مورد تأکید قرار گرفته است. با این حال، بررسی‌های میدانی و مطالعات پژوهشی نشان می‌دهد که آموزش دینی در مدارس به‌ویژه در دوره دوم متوسطه با سؤالاتی جدی مواجه است که از این قرارند: چرا دانش‌آموزان، علیرغم ساعت‌های طولانی آموزش مفاهیم دینی، در مواجهه با مسائل اخلاقی عینی، اغلب رفتاری همسو با این آموزه‌ها از خود نشان نمی‌دهند؟ آیا محتوای دروس دینی، با نیازهای نسلی که در گرداب تناقضات سنت و مدرنیته دست و پا می‌زنند، همسویی دارد؟ الهیات امید و ایجاد امید فعالانه عنصر معناداری که می‌تواند نوجوان را در بحران‌های روانی و اجتماعی یاری رساند، چه جایگاهی در آموزش دینی فعلی دارد؟ به چه میزان در طراحی کتاب‌های دینی، به تفاوت‌های جنسیتی، اقتضائات سنی و تنوع سبک‌های یادگیری توجه شده است؟

پژوهش‌هایی همچون سیاحی‌زاده‌فرد (۱۴۰۳)، یعقوبی (۱۴۰۳)، نبوی و نبوی (۱۴۰۱)، جباری و عبادتی‌شاده‌سری (۱۴۰۰)، نجفی، زراع‌زردینی و جوادزاده (۱۴۰۰)، مطیعی (۱۴۰۰)، جعفری و یعقوبی (۱۳۹۹)، معیشت (۱۳۹۴) و شاکری (۱۳۸۹) نشان داده‌اند که بخشی از دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه نسبت به آموزه‌های دینی بی‌تفاوت هستند، با برخی مفاهیم دینی بیگانه‌اند و از انسجام معنایی و کاربردی در این آموزش‌ها بهره‌مند نمی‌شوند. این وضعیت، نگرانی‌هایی را نسبت به کیفیت و اثربخشی آموزش دینی در سطح مدرسه پدید آورده است.

در این میان، مفهوم «ناباروری» در تعلیمات دینی، به عنوان کلیدواژه‌ای انتقادی و تحلیلی، می‌تواند به تبیین دقیق‌تر مشکل کمک کند. واژه «ناباروری» در لغت به معنای بی‌ثمر،

بی حاصل و بی بری است (دهخدا، ۱۳۷۷). موسی پور (۱۳۸۷) این واژه را به تعلیماتی اطلاق می کند که هرچند در ظاهر وجود دارند و ساختار آموزشی دارند، اما فاقد اثربخشی، زاینده گی و تحول انگیزی اند. او این وضعیت را به غذایی تشبیه می کند که شکم را پر می کند اما فاقد مواد مغذی لازم برای رشد است؛ به بیان دیگر، تعلیماتی که فقط وقت دانش آموز را می گیرند، بی آن که تغذیه فکری، اعتقادی یا اخلاقی واقعی برای او فراهم کنند.

با توجه به این نگاه، ناباروری در تعلیمات دینی به حالتی اشاره دارد که در آن محتواها نتوانسته اند نقش مؤثری در درک، پذیرش و نهادینه سازی مفاهیم دینی ایفا کنند. چنین وضعیتی می تواند پیامدهایی چون کاهش علاقه مندی، افت درونی سازی، ناتوانی در پیوند دین با زندگی روزمره، و حتی بی اعتمادی پنهان به آموزش های رسمی را در پی داشته باشد. از آنجا که دوران نوجوانی، مقطع شکل گیری جدی هویت دینی است، تداوم ناباروری در تعلیمات دینی ممکن است به تضعیف بنیان های زیست دینی در سطح جامعه منجر شود.

از این رو، پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و با هدف شنیدن صدای دانش آموزان، در پی آن است به این پرسش پاسخ دهد که موارد نابارور^۱ در تعلیمات دینی دوره دوم متوسطه کدام اند؟

روش شناسی

تحقیق حاضر از نظر روش پیمایش کیفی است. مشارکت کنندگان آن تمامی دانش آموزان دوره دوم متوسطه شهر قم در رشته علوم انسانی می باشند که داده ها در نفر چهل و هشتم به اشباع رسید و متوقف شد. ۱۳ نفر (۸ دختر، ۵ پسر) از این مشارکت کنندگان در پایه دهم، ۱۷ نفر (۱۱ دختر، ۶ پسر) در پایه یازدهم و ۱۸ نفر (۷ دختر، ۱۱ پسر) در پایه دوازدهم بودند. برای دریافت پاسخ های دقیق تر، شرط مصاحبه این بود که دانش آموزان بر متن و

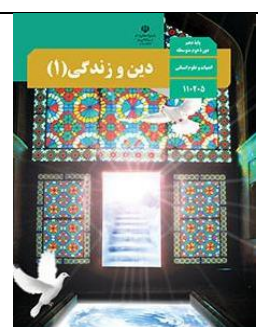
۱. منظور ناباروری در محتوایی است که توسط مؤلفان و برنامه ریزان آموزشی تدوین شده است. این نقد به هیچ وجه متوجه اصل دین و تعالیم دینی نیست.

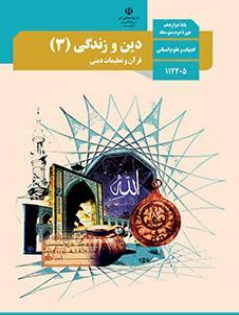
جزئیات کتاب دین و زندگی مسلط باشند. بنابراین، مصاحبه‌ها بلافاصله پس از آزمون پایانی انجام شد. آزمون پایانی پایه‌های دهم و یازدهم در تاریخ ۱۴۰۲/۰۳/۰۳ و پایه دوازدهم در تاریخ ۱۴۰۲/۰۲/۳۱ برگزار شد.

در مورد کتب تعلیمات دینی دوره دوم متوسطه باید گفت:

- از بخش‌های تفکر و اندیشه و قدم در راه و مسیر و دروس پیرامونی تشکیل شده است.
- ابتدای هر درس آیاتی از سوره‌های قرآن کریم آورده شده که با درس و موضوعات آن مرتبط است.
- در هر درس فعالیت‌های تفکر در متن، پاسخ به یک پرسش، تدبر در قرآن، تفکر در حدیث، دانش تکمیلی و اندیشه و تحقیق وجود دارد که در خدمت ارتقای دانش و معلومات دانش‌آموز می‌باشد.

در ادامه دروس مربوط به هر پایه معرفی می‌شود:

هدف زندگی، طرح پرواز، خود حقیقی، پنجره‌ای به روشنایی، آینده‌ای روشن، منزلگاه بعد، واقعه بزرگ، فرجام کار، آهنگ سفر، اعتماد بر او، دوستی با خدا، یاری از نماز و روزه، فضیلت آراستگی، زیبایی پوشیدگی.	
هدایت الهی، تداوم هدایت، آخرین پیامبر (ص)، معجزه جاویدان، مسئولیت‌های پیامبر (ص)، پیشوای اسوه، امامت، تداوم رسالت، جان و جانشین پیامبر (ص)، وضعیت فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مسلمانان پس از رحلت رسول خدا، احیای ارزش‌های راستین، جهاد در راه ولایت ظاهری، عصر غیبت امام زمان (ع)، در انتظار ظهور، مرجعیت و ولایت فقیه، رهبری و مردم، عزت نفس، زمینه‌های پیوند، پیوند مقدس.	

هستی بخش، یگانه بی همتا، توحید و سبک زندگی، فقط برای تو، قدرت پرواز، سنت‌های خداوند در زندگی، در گرو کار خویش، بازگشت، زندگی در دنیای امروز و عمل به احکام الهی، پایه‌های استوار، عصر شکوفایی، نگاهی به تمدن جدید، مسئولیت بزرگ ما.	
--	---

ابزار مورد استفاده برای جمع‌آوری اطلاعات در پژوهش حاضر مصاحبه نیمه‌ساختاریافته بود. بدین صورت که به سؤالات مصاحبه جهت داده شد تا دانش‌آموزان بتوانند قاعده‌مند باشند و از هر نوع ابهامی خارج گردند، لذا مبتنی بر پژوهش نجفی (۱۴۰۲) شاخص‌های هشتگانه زیر برای تعلیمات ناباور در نظر گرفته شد و سؤالات پیرامون آن‌ها تنظیم گردید:

نمودار ۱: شاخص‌های محتوای آموزشی ناباور

نجفی شاخص‌ها و دلایل نابارور شدن محتوا را این گونه توضیح داده است:

- **تکراری بودن:** به معنای محتوایی است که در آن عناصر، اطلاعات یا مضامین بدون تغییر، ارتباط معنادار با سایر مطالب یا تنوع زیاد تکرار می‌شوند. این موضوع منجر به کسل‌کنندگی و کاهش جذابیت محتوا برای یادگیرنده می‌شود، زیرا او احساس می‌کند که باز در حال مرور و تجربه اطلاعات قبلی است.
- **کلیشه‌ای بودن:** به معنای استفاده از اصطلاحات، ایده‌ها، یا سبک نگارشی که بسیار شناخته‌شده، و رایج است، بدون اینکه محتوا به شکلی خلاقانه و نوین ترکیب و ارائه شود.
- **پیچیده و غیرقابل فهم بودن:** به معنای ارائه اطلاعات و یا مضامین به شکلی که برای یادگیرنده دشوار یا چالش برانگیز است و ممکن است او برای درک محتوا نیاز به تلاش بیشتری داشته باشد یا حتی دچار ابهام و سردرگمی شود.
- **تعارض مفهومی دروس با دیگر دروس:** وضعیتی است که در آن مفاهیم و اطلاعاتی که در یک درس یاد گرفته شده‌اند، با مفاهیم یا اطلاعات دروس دیگر در تعارض هستند و مانع فهم صحیح می‌شوند.
- **مورد احترام نبودن تفاوت‌های جنسیتی:** به معنای عدم توجه و ترجیح‌ندادن به نیازها، تجربیات و ویژگی‌های مختلف دختران و پسران در ارائه محتوا است که معمولاً باعث ایجاد حس نابرابری و نارضایتی می‌شود.
- **عدم کاربرد در زندگی فردی و اجتماعی:** می‌تواند به این معنا باشد که اطلاعات، مهارت‌ها و مفاهیمی که در یک محتوا یاد گرفته شده است، قابلیت اعمال و به کارگیری در زندگی روزمره یادگیرنده و هم‌نوعان او را ندارد و در او احساس از بین رفتن زمان و انرژی به وجود می‌آورد.
- **کلیت و جزئیت غیرضرور:** به معنای ارائه اطلاعات خیلی کلی و یا خیلی جزئی است که از هر دو زاویه فاقد کارآمدی است. اطلاعات کلی نمی‌تواند در ذهن یادگیرنده ورود عمیقی داشته باشد و از سویی اطلاعات جزئی او را از توجه به مسائل گسترده‌تر و رسیدن به تصویری کلی از آن‌ها باز می‌دارد.

تعلیمات دینی نابارور در دوره دوم متوسطه؛ نجفی و فراهانی | ۵۳

▪ کم توجهی به درگیری ذهنی: به معنای ارائه صرف اطلاعات است به طوری که در آن خبری از خلق ساختارهای معنایی و بحث و تبادل نظر نیست. چنین محتوایی می تواند منجر به افزایش خطاها و کاهش توانایی حل مسائل پیچیده شود.

تحلیل داده ها صورتی قیاسی دارد بدین صورت که اطلاعات به دست آمده از مصاحبه ها ابتدا ذیل شاخص های ناباروری پیاده شدند و سپس مصادیق شناسایی شده معرفی گردیدند. دلیل تحلیل قیاسی این است که شاخص ها از ابتدا مشخص شده اند و محقق به دنبال مصادیق مناسب برای هر کدام از آنهاست. خروجی نهایی حاصل از مصاحبه ها در نرم افزار MAXQDA ترسیم شده است. نمودار مراحل انجام پژوهش در ادامه آمده است:

نمودار ۲: مراحل انجام پژوهش

یافته ها

موارد نابارور در تعلیمات دینی دوره دوم متوسطه

۱- موارد نابارور بر اساس شاخص "تکراری بودن":

اولین شاخص مربوط به تعلیمات نابارور "تکراری بودن" است. دیدگاه دانش آموزان نسبت این شاخص به شرح زیر است:

جدول ۱: موضوعات تکراری در تعلیمات دینی دوره دوم متوسطه

پایه تحصیلی	کد مصاحبه شونده	موضوع تکراری	مصادیق گفتاری مصاحبه شوندگان
دهم	(۸)	هدف آفرینش	«آنچه در مورد هدف آفرینش آمده را سال های قبل هم

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع تکراری	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
			داشتیم و امسال مطلب یا مفهوم جدید به آن اضافه نشده بود».
	(۱۰)	آثار اعتقاد به معاد	«درس‌های مرتبط با معاد خیلی تکراریه و صرفاً نقل همان مطالب قبل است چرا باید انقدر کثش پیدا کنه».
	(۵)، (۳)	نماز و روزه	«نمی‌دانم منظور از تکرار در همین کتاب است یا در کل مطالب تکراری مد نظر شماست ولی اگر منظور شما مطلب دوم باشد در درس دهم که درباره نماز و روزه صحبت شده است یک بحث تکراری است و از زمانی که به یاد دارم و به سن تکلیف رسیده‌ام این موضوع در تمام پایه‌ها تکرار شده است». «درس دهم بخش نماز و روزه تکراری بود چون سال پیش هم داشتیم و نوآوری خاصی ملاحظه نمی‌شود».
	(۲)	وظایف شخص مسافر	«ما تو پایه‌های پایین‌تر همه مطالب مرتبط با وظایف شخص مسافر رو خونده بودیم»
یازدهم	(۱۸)، (۱۶)	بعث پیامبر(ص)	«به نظر من در دینی یازدهم مبحث پیامبری یعنی مبعوث شدن پیامبر که چطوری با پیامبری رسیدن و ظهور امام زمان و چگونگی‌ش، هر سال این مباحث گفته شده فقط امسال بازی با کلماتش بیشتره». «درس سوم تا پنجم درباره‌ی زمان گذشته اومده درباره پیامبر و ویژگی‌های او و نحوه به پیامبری رسیدنش گفته و این تکراری است».
	(۲۱)، (۱۹)	مسئولیت‌های پیامبر(ص)	«فکر می‌کنم درس دوم تا پنجم درباره پیامبر و خیلی مطالب تکراری درس هفده فقط درباره به پیامبری رسیدن و معجزه‌ها و مسئولیت پیامبر گفته، تکرار مطالب در این درس‌ها وجود داره». «مطالب تکراری در کتاب زیاد هست درس سوم و چهارم، که مربوط به پیامبر، مسئولیت‌های پیامبر و عوامل مربوط به اون میشه به نظر، مطالب خیلی تکراریه بهتره مطالب یه ذره حجمش کمتر بشه و تو یه درس آورده باشه».
دوازدهم	(۳۴)، (۱۷)	دعوت پیامبر(ص) به یکتاپرستی	«بخش مربوط به توحید و یکتاپرستی مثال: ۱مهم‌ترین اعتقاد دینی یکتاپرستی است ۲در اسلام بدون اعتقاد به توحید هیچ اعتقادی ارزش ندارد ۳پیامبر از همان اول دعوت خود مردم

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع تکراری	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
			را به یکتاپرستی دعوت کرد». «مطالب مرتبط با یکتاپرستی خیلی تکراری است الآن من پایه دوازدهم هستم در حالی که پنج سال پیش هم همین را در درس پیام‌های آسمان خوانده بودم و به نظر چیز واضحی است و آمدنش در پایه دوازدهم که نیاز به بحث‌های استدلالی در مورد شبهات روز هست، لطفی ندارد».
	(۳۶)	رابطه ایمان با گناه	«مطالب مربوط به مبحث ایمان در درس‌های متمادی بسیار تکرار شده است، مثال: رابطه ایمان و گناه».
	(۳۸)	استعمار، دلایل و آثار آن	«بخشی از مطالب درس دهم را در مطالعات اجتماعی در دبستان خوانده‌ایم مثلاً استعمارها، دلایل آن‌ها، صدماتی که وارد کرده‌اند».

۲- موارد نابارور بر اساس شاخص "کلیشه‌ای بودن":

دومین شاخص مربوط به تعلیمات نابارور "کلیشه‌ای بودن" است. در کتاب درسی مطالب کلیشه‌ای وجود دارد. این مطالب در اثر استفاده‌ی مکرر کارایی خود را از دست داده و به علت تکرار زیاد، تازگی و قدرت تأثیرگذاری عبارات و جملات در دانش‌آموزان کاهش یافته است. دانش‌آموزان با دید متفاوتی کتاب را از منظر کلیشه‌ای بودن نگرینند:

جدول ۲: موضوعات کلیشه‌ای در تعلیمات دینی دوره دوم متوسطه

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع کلیشه‌ای	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
دهم	(۲)	اختلاف هدف انسان‌ها گیاهان و حیوانات	«اختلاف هدف انسان‌ها، گیاهان و حیوانات به صورت واضح توضیح داده نشده و کلیشه‌ای است».
	(۶)	دو بعدی بودن وجود انسان	«اینکه وجود انسان دارای دو بعد جسم و روح است درست می‌باشد منتها توضیح دادن درباره امر مجرد مشکل است».
	(۱۳)	ضرورت اعتقاد به معاد	«توضیحات پیرامون معاد کلیشه‌ای است به این معنی که اغلب بر روی مفاهیم اصلی تأکید می‌شود بدون اینکه به

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع کلیشه‌ای	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
یازدهم			ابعاد عمیق‌تر و مختلف آن پرداخته شود. انتظار من این بود به جزئیات فلسفی مسائل مربوط به معاد و تأثیر آن بر رفتار انسانی و مفهوم عدالت در دنیا و آخرت پرداخته شود».
	(۹)	حجاب و آزادی	«مطالبی که در مورد حجاب و آزادی آمده و مثال‌های پیرامونی آن کلیشه‌ای هستند و مصداق امروزی ندارد».
	(۲۳)	خواستگاری دختر از پسر	«خواستگاری دختر از پسر مطلبی کلیشه‌ای بود و مؤلف نتوانسته بود آن را معرفی کند و در ثانی شانیت دختر را لطمه می‌زد».
دوازدهم	(۲۰)	ضرورت تشکیل حکومت اسلامی	«به نظرم ضرورت تشکیل حکومت اسلامی خیلی کلیشه‌ای است. آخه این واضح است که پیامبر برای نشر دین خود باید از حکومت سازی شروع می‌کرده‌اند».
	(۴۶)	معرفی جنگ عقیده	«اشاره به جنگ عقیده در مصاف با آمریکا خیلی کلیشه‌ای بود، من انتظار داشتم تشویق می‌شدم تا در این زمینه پرسشگری و تحلیل کنم منتها صرفاً با نقلی کلی مواجه شدم».
	(۳۵)	توبه اجتماعی	«در درس بازگشت، موضوع توبه اجتماعی کلیشه‌ای بود. چگونه میشه که جامعه ۸۵ میلیونی توبه کنند و کشور اصلاح شود؟ خب به ما در درس جامعه‌شناسی یاد داده‌اند که کوچک‌ترین تغییرات در اجتماع زمان زیادی می‌برد و به فرهنگ‌سازی و تغییر لایه‌های زیرین سبک زندگی بستگی دارد».
	(۴۰)	پاکی و صافی قلب نوجوان در عشق به خدا	«اینکه نوجوان برای دیدن خدا باید پاکی و صفای قلب داشته باشد مسئله‌ای کلیشه‌ای است».

۳- موارد نابارور بر اساس شاخص "پیچیده و غیرقابل فهم بودن":

استفاده از عناوین و جملات سخت و سنگین در کتاب درسی موجب عدم درک مطالب و دلزدگی دانش‌آموز از درس تعلیمات دینی می‌شود که در مصاحبه با دانش‌آموزان این

مورد توجه قرار گرفت:

جدول ۳: موضوعات پیچیده و غیر قابل فهم در تعلیمات دینی دوره دوم متوسطه

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع پیچیده و غیر قابل فهم	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
دهم	(۱۰)، (۶)	ثابت بودن خود	«درس ثابت بودن خود قابل فهم نبود و سر بسته بود». «ثابت بودن خود را خیلی متوجه نشدم اینکه که من وجودی انسان کدام من است؟».
	(۳)	فشار قبر	«به نظر من به مسئله فشار قبر خیلی پیچیده است و به جای فهم دقیق ابهامات زیادی در ذهن به جای گذاشته».
	(۴)	سنت‌های مشرکانه قبل از مسیح	«در قسمتی از کتاب نویسنده در رابطه با مسیح و سنت‌های مشرکانه قبل از مسیح صحبت کرده و موارد کمی وجود دارد که غیر قابل فهم باشد».
یازدهم	(۱۴)	قدرت روحی رهبر جامعه اسلامی	«قسمت مربوط به قدرت روحی رهبر جامعه اسلامی خیلی سخت بود من باهاش نتونستم ارتباط بگیریم، فکر می‌کنم اگه کاریزماتیک بودن رو می‌گفت برام ملموس تر می‌شد».
	(۲۲)، (۱۸)، (۱۶)	ولایت معنوی پیامبر(ص)	«مثلاً در قسمت مرجعیت دینی، ولایت ظاهری و معنوی رو می‌شد روان تر گفت ولی پیچونده بودن مطالبشو، با چند بار خوندن نمی‌تونستی بفهمی باید چندبار می‌خوندی تا بفهمی، از جمله چیزی که خیلی مهم بودش و میشد راحت تر گفت وجود قوانین تنظیم کننده که کلمات و مثال‌هاش عجیب و غریب بود و در سطح فکر دانش آموز نیست و باید زمان زیادی برای فهم جملات بذاری». «بودن درس یازدهم که مربوط به ولایت معنوی مطالب برای فهم ما سخت هست بهتره از مثال‌های بروز تر استفاده بشه». «چون مطالب کتاب بیشتر مربوط به دانش آموزان گذشته است و به درد ما نمیخوره بیشتر مطالب برای ما سخته مثلاً، مسئولیت‌های پیامبر، ضرورت تشکیل حکومت اسلامی، عنوان‌هاش سخته، ولایت معنوی، ولایت ظاهری همه این‌ها اصلاً قابل درک نیست».

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع پیچیده و غیر قابل فهم	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
	(۲۰)	توانایی تفقه	«مطالبی که سخت باشه توی کتاب زیاد بود درس ۱۴ صفحه ۱۷۰ مرجعیت و ولایت فقیه خیلی مفاهیم و جملات سخته به صفحه ۱۷۲ اومده معنی تفقه گفته که خیلی سخته یا ۲۰۱ درباره عزت نفس که خود عالی و خود دانی هست رو گفته مفاهیم خیلی پیچیدس».
	(۲۴)	علت غیبت امام عصر (عج)	«مطالب کتابو خیلی جاها پیچوندن دلیلشم واقعا نمی دونم چیه؟! مثلاً اون قسمتی که میخواد علت وجود امام در عصر غیبت رو بگه چرا انقدر باید از جمله‌های سخت استفاده بشه».
	(۲۹)	تأثیرپذیری از عقاید دوران جاهلیت	«تأثیرناپذیری قرآن از عقاید دوران جاهلیت یعنی چه نفهمیدم، مگه قرآن نازل نشده بود تا زندگی اعراب جاهلی رو سامان بده، پس تأثیر پذیرفتنش بابت چیه».
دوازدهم	(۳۱)، (۸)	شرک در جهان امروز	«به شخصه تو فهم درس اول از روی متن کتاب مشکل داشتم (خودم سرچ کردم و از روی مقاله‌ها و کتاب‌های حوزوی متوجه شدم و برای دوستانم گفتم) چون با بیان سطحی‌ای که داشت نتونسته بود مراتب توحید رو تمایز بده و در عین حال مرتبط بودن و در ادامه‌ی هم بودنش رو تفهیم کنه. مثلاً شرک در جهان امروز برایم خیلی سخت بود و کتاب هم اشاره دقیق و کاملی نداشت، همش به این فکر می‌کردم که شرک‌های امروز و پیرامون من چه می‌تواند باشد؟». «درس دوم و سوم تشخیص انواع شرک و توحید در زندگی روزمره و تعیین آن‌ها است که فهمشان را سخت و پیچیده می‌کند».
	(۳۲)	موسیقی حلال	«بحث موسیقی حلال، توضیح زیادی در مورد اینکه چرا یک موسیقی حرام می‌شود و موسیقی حرام چه نشانگرهایی دارد، داده نشده است».

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع پیچیده و غیر قابل فهم	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
	(۴)	انتقال تخت ملکه سبا	«در بیشتر جاهای کتاب از کلمه‌های خیلی بزرگ و نامفهوم استفاده شده که یخورده عامیانه‌تر بشه بهتره و ماجرای تخت بلقیس (ملکه سبا) که توسط آصف بن برخیا در یک لحظه مسافت طولانی‌ای رو منتقل کرد که دلش رو کتاب گفته با طی مراتب بندگی انسان به این توانایی میرسه که درک آن بسی سخته».
	(۴۷)، (۳۸)، (۳۷)، (۳۶)، (۱۸)	قضا و قدر الهی	«در درس پنجم مبحث قضا و قدر الهی تعاریف بسیار پیچیده و نامفهوم گفته شده است». «درس پنجم کتاب یعنی قضا و قدر و اختیار انسان خیلی پیچیده و حجیم است به طوری خود معلم ما گفت یاد گرفتن این درس سخته و همچنین درس آخر کتاب یعنی درس دهم هم با توجه به اینکه محتوا خوبی دارد ولی به زبانی گویا بیان نشده و می‌توان به زبانی ساده‌تر بیان کرد». «درس پنجم رابطه اختیار انسان با اراده خداوند سخت و دشواره». «تاجایی که یادم هست تمام بخش‌ها قابل فهم بود ولی درک قضا و قدر کمی سخت بود». «اصلاح یک پندار درباره قضا و قدر الهی».
	(۱۱)	سنت املاء و استدراج	«سنت‌های الهی که شامل شش بخش بود تقریباً گیج‌کننده و سخت بود».

۴- موارد نابارور بر اساس شاخص "تعارض مفهومی دروس با دیگر دروس":

تعارض مفهومی برخی از مطالب کتاب با دیگر کتب درسی از موارد مهم و قابل توجه در مصاحبه بود. کتب درسی دیگر در تعارض مفهومی با کتاب دینی است که در حین مصاحبه به بحث چگونگی خلقت انسان اشاره کردند:

جدول ۴: موضوعات متعارض در تعلیمات دینی دوره دوم متوسطه

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع متعارض	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
دهم	(۱۱)	چگونگی خلقت انسان	«به نظرم همه‌ی پایه‌ها در ادامه‌ی هم بودن امسال بود فقط با کتاب علوم تجربی سال‌های پیش دیدگاهش فرق داره چون خدا در خلقت انسان توی علوم تجربی نیست ولی در کتاب دینی اراده او نباشد خلقتی نخواهد بود».
یازدهم	(۲۸)، (۲۱)		«کتاب به خلقت انسان دیدگاه دینی داره و بیشتر معنویتو می‌بینه به خاطره همینه که با مطالب دیگر دروس سلامت و بهداشت و گفتار دبیر اون متفاوت، آخه اونها تولد انسان رو به معنای فرآیند فیزیکی و بیولوژیکی که شامل تخمک‌گذاری، باروری، رشد جنین و در نهایت زایمان می‌باشد، معرفی می‌کنه.» «تاجایی که یادم هست مباحث مرتبط با خلقت ابهام دارند و بقیه مطالب با هم تناسب دارند».
دوازدهم	(۴۸)، (۴۷)، (۳۳)، (۴)		«معلم جغرافیای ما در درس انسان و ناحیه جغرافیایی برای خلقت انسان نظریه‌های متفاوتی ارائه می‌دهد.» «درباره خلقت انسان من دوتا نظریه دارم اگه وجود آدم و حوا واقعیت باشه پس تکامل میمون چی بوده؟! بحث عمیقی هست این موضوع با تایپ کردن نمیتونم منظورمو برسونم.» «اگر بخوایم درس جغرافیا را مثال بزنم باید عکسش را بگویم که جغرافیا با بعضی مطالب دین در تعارض است، مثلاً بیشتر تأثیرات بر رشد انسان را اجتماعی، محیطی و فرهنگی می‌داند و نقش وراثت خیلی محسوس نیست.» «در زمینه‌های مورد بحث در کتاب دوازدهم، من مطالعه‌ی آزاد کمی داشتم که اغلب از کتاب‌های همسو و هم نظر بوده است. اما واضح است که منابع خارجی در مباحث مرتبط با خلقت انسان (مثل داستان خلقت حضرت آدم و حوا) همخوانی ندارد».

۵- موارد نابارور بر اساس شاخص "مورد احترام نبودن تفاوت‌های جنسیتی":

شاخص دیگری که دانش‌آموزان آن را سبب ناباروری تعلیمات دینی در پایه دهم می‌دانستند، "مورد احترام نبودن تفاوت‌های جنسیتی" بود. در این راستا مواردی شناسایی شد که در ادامه معرفی می‌شود:

جدول ۵: موضوعات جنسیتی در تعلیمات دینی دوره دوم متوسطه

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع تفاوت‌های جنسیتی	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
دهم	(۷)	ویژگی‌های نوجوانی در دختر و پسر	«اگر راحت بگم در بیشتر کتاب نه فقط امسال حتی سال‌های پیش مخصوصاً درس‌هایی که روی همین مباحث بلوغ و تفاوت دختر و پسر تأکید دارن و اصلاً شبیه چیزی که امروز ما داخل جامعه حتی چیزی که صداوسیما نشون میده نیست برای همین مطالب کتاب کاملاً در این باره کهنه و قدیمه».
	(۱۳)	نقش‌های جنسیتی	«کتاب اصلاً نیومده جنسیت رو مطرح کنه که بیاد تفاوت یا ویژگی شونو به ما بگه».
یازدهم	(۱۷)	آمادگی‌های متفاوت دختر و پسر در ازدواج	«خیلی کم در این کتاب به این قضیه توجه شده و فقط در قسمت اول درس هفدهم خیلی کلی درباره‌ی زن و مرد گفته شده و دیگه هیچ جای کتاب این مورد به چشم نخورده، بین دختر و پسر در تفاوت‌هایی که در رسیدن به آمادگی برای ازدواج دارند، اشاره نشده است».
	(۲۱)	نقش زنان و مردان در زمینه‌سازی ظهور	«آنجایی که در مورد غیبت امام و زمینه‌سازی برای ظهور ایشان توضیح داده می‌شود به نقش‌های جداگانه زنان و مردان اشاره نمی‌کند».
	(۲۷)	عزت نفس	«نپرداختن به راهکارهای ارتقاء عزت نفس در دختران و پسران به بحث عمومی نیست و باید به جزئیات دختر و پسر توجه می‌شد که نشد و تطبیق با مطالب عمومی در من خیلی سخته چون نمی‌تونم با ویژگی‌های جنسیتی‌ام همسان کنم».
دوازدهم	(۴۸)	آثار توحید در سبک زندگی	«آثار توحید در سبک زندگی عمومی توضیح داده شده، مثلاً اشاره‌ای به اینکه توحید چگونه می‌تواند در کسب و کار یک مرد و یا خانه‌داری یک زن جریان یابد، نشده است».
	(۳۵)	زمینه‌های متفاوت گناه	«به زمینه‌های متفاوت تمایل به گناه در مردان و زنان پرداخته نشده در حالی که تفاوت‌های بسیاری در پیوستن یک مرد و زن به گناه وجود دارد. تأثیرپذیری هر یک از بسترها و شرایط گناه متفاوت است».

۶- موارد نابارور بر اساس شاخص "عدم کاربرد در زندگی فردی و اجتماعی":
 کاربردی نبودن تعلیمات در زندگی فردی و اجتماعی از جمله شاخص‌هایی است که می‌تواند منجر به ناباروری در آموزش و یادگیری شود، بر این اساس دانش‌آموزان پایه دهم گزارش کردند که امیدزدایی از رحمت الهی در آخرت در زندگی فردی امروزشان خللی ایجاد کرده و باعث شده از لذت یادگیری تعلیمات دینی به دور باشند. توضیح کامل این مورد در جدول زیر ارائه می‌شود:

جدول ۶: موضوعات غیرکاربردی در زندگی فردی و اجتماعی در تعلیمات دینی دوره دوم

متوسطه

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع غیرکاربردی در زندگی فردی و اجتماعی	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
دهم	(۱۱)	امیدزدایی در آخرت	«فکر می‌کنم نشون دادن تصویری سیاه از آخرت برای من نوجوانی که تازه به سن بلوغ رسیدم حس ناامیدی رو نسبت به درگاه الهی زیاده‌تر می‌کنه و باعث میشه با ترس و اضطراب زندگیم رو ادامه بدم، اصلاً عشق به خدا رو فراموش کنم و همش به این فکر باشم که در فلان منطقه از جهنم خواهم بود و دیگران شاهد سوختن و عذاب من می‌باشند. هرکی ندونه فکر می‌کنه که خداوند بخشنده و مهربان نیستش در صورتی که کاملاً برعکس هستش به نظر من داخل کتاب اگه از نعمت‌های فراوان و زیبایی‌های بهشت بسیار گفته بشه توجه و تمرکز به کارهای نیک و خوب شاید بیشتر بشه».
یازدهم	(۱۵)	معرفی جمهوری‌های لیبرال، سوسیالیستی و دموکراتیک	«همه چیز کاربردی بود. اما معرفی جمهوری‌های لیبرال، سوسیالیستی و دموکراتیک در درس پانزدهم کاربردی برای من ندارد و جایگاهش را در درس مطالعات اجتماعی ضروری‌تر می‌بینم».
دوازدهم	(۳۱)	وضعیت اروپا در	«معرفی فعلی وضعیت اروپای قرون وسطی هیچ کاربردی در

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع غیر کاربردی در زندگی فردی و اجتماعی	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
		قرون وسطی	زندگی فردی و اجتماعی دانش‌آموزی مثل من نداره اما اگر توضیح داده می‌شد که رفتار کشیشان با عالمان خوب نبوده و لذا لازمه که تفاوت نگاه عالمان اسلامی با علم و دانش و دانشمندان را با نگاه کشیشان قرون وسطی تطبیق داده بشه، میتونست خیلی مفید باشه».
	(۴۱)	زمینه‌های پیدایش تمدن جدید	«درس دهم، زمینه‌های پیدایش تمدن جدید کاربردی واسه من نداشت».

۷- موارد نابارور بر اساس شاخص "کلیت و جزئیت غیر ضرور":

مفاهیم و مطالب بسیاری در این کتاب به صورت کلی یا جزئی بیان شده که در یادگیری دانش‌آموزان نقش مهمی دارد. از جمله‌ی آن موارد زیر است:

جدول ۷: موضوعات کلی و جزئی غیر ضرور در تعلیمات دینی دوره دوم متوسطه

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع کلی و جزئی غیر ضرور	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
دهم	(۱)	موانع رسیدن به هدف	«موانع رسیدن به هدف خیلی دچار کلی‌گویی شده است».
	(۴)	وضعیت انسان در برزخ	«در رابطه با موضوعاتی مثل برزخ باید بیشتر از سخنان پیامبران، امامان استفاده می‌کردند».
	(۹)	رعایت حجاب در دیگر ادیان الهی	«توضیح پیرامون رعایت حجاب در دیگر ادیان الهی برای من قانع‌کننده نبود، اینکه در زمان حضرت موسی و عیسی یا زرتشت هم حجاب وجود داشته مشکلی را برطرف نمی‌کند بلکه به نظرم باید با استدلال منطقی از فلسفه حجاب دفاع می‌شد».

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع کلی و جزئی و غیر ضرور	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
یازدهم	(۲۳)	معرفی ادیان مختلف و تاریخی	«کتاب آن‌قدر کلی به همه چی پرداخته که حد نداره اگه بخوام مثال بزنم خیلی زیاده. مثلاً درس مربوط به امام زمان خیلی متنش کلیه، من نمی‌دونم دقیقاً باید چه جوری منتظر امام زمان باشم، چیکار کنم، مردم باید چیکار کنن؟ چی می‌شد قشنگ می‌ومدن شرایط زندگیه ما و جامعه رو در نظر می‌گرفتن بعد کتاب می‌نوشتن؟ یا درس هشتم اسم درس احیای ارزش‌های راستین هست، ولی چیزی ما از این درس یاد نمی‌گیریم چون خیلی کلی مطالبی در این درس اومده و هیچ فایده‌ای نداره. مثلاً در درس دوم که تداوم هدایت نام دارد به ادیان مختلف اشاره کرده منتهای فقط یهودیت و مسیحیت را نام برده و محدود به آن شده است. انتظارم این بود که در مورد ادیان و مذاهب مختلفی که در تاریخ انسانی آمده سخن می‌گفت و آن‌ها را معرفی می‌کرد».
	(۲۶)، (۱۹)	عزت نفس	«اینکه مؤلف اومده و بعد از خداشناسی، نبوت و امامت به عزت نفس اشاره کرده یعنی چه؟ این‌ها ربطی به هم ندارند و تافته جدا بافته‌ای هستن». «من نتوستم بین عزت نفس و خداشناسی و یا نبوت ارتباطی برقرار بکنم، فقط اینو می‌دونم من اگه خدا رو با تمام وجودم درک کنم و توی زندگیم ورود بدم اعتماد به نفسم بالا میره، اما متأسفانه منظور کتاب این نبود. یا توضیحی که پیرامون ازدواج موقت آمده و رمزینه‌ای که برای آن اختصاص داده شده و احکام مربوط به ازدواج موقت را معرفی می‌کند، برای من دانش آموز نوجوان مجرد چه فایده‌ای می‌تواند داشته باشد. اصلاً مناسب سن و شأن من نیست».
	(۲۰)	مرور مبارزه امامان و کم‌توجهی به اصل وجود امام	«در صفحه ۱۹۰ آمادگی برای حکومت جهانی امام زمان یا درس دوازدهم و سیزدهم آن‌قدر مفاهیم کلی و بدون ارتباط با زندگی ما هیچ نقشی در افزایش اطلاعاتمون داشت فقط چند تا حدیث و آیه گفته و تموم. باید در مورد اصل وجود امام و حضور ایشان در جهان هستی توضیح داده می‌شد».

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع کلی و جزئی غیر ضرور	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
	(۲۲)	رهبری پیامبر(ص)	«اینکه رهبری پیامبر در آن روز مکه و مدینه چگونه بوده خوبه و نشون میده که ایشون چگونه تونستن در برخی جاها بدون جنگ و خون‌ریزی قلب‌ها رو فتح کنن و به گسترش اسلام کمک کنن، منتها اینها و دیگر شیوه‌های حکومت‌داری ایشان باید جزئی تر گفته می‌شد، مثلاً من نیاز به این دارم تا بدونم در حکومت پیامبر(ص) با یه دزد، یا قاتل و شرور چگونه برخورد میشده؟»
	(۲۵)	طاووس یمانی	«معرفی غیر ضرور شخصیت طاووس یمانی این مطلب واسه زمان پدر و مادرای ماست نه ما که امروزه شیوه‌ی زندگیمون فرق کرده».
	(۲۶)	احکام ازدواج موقت	«من نتوستم بین عزت نفس و خداشناسی و یا نبوت ارتباطی برقرار کنم، فقط اینو می دونم من اگه خدا رو با تمام وجودم درک کنم و توی زندگی‌م ورود بدم اعتماد به نفسم بالا میره، اما متأسفانه منظور کتاب این نبود. یا توضیحی که پیرامون ازدواج موقت آمده و رمزینه‌ای که برای آن اختصاص داده شده و احکام مربوط به ازدواج موقت را معرفی می‌کند، برای من دانش آموز نوجوان مجرد چه فایده‌ای می‌تواند داشته باشد. اصلاً مناسب سن و شأن من نیست».
دوازدهم	(۳۵)	اثبات وجود خدا	«بحث‌های مربوط به اثبات وجود خدا خیلی کلی بیان شده است و بهتر بود به شبهات بیشتری پاسخ داده می‌شد».
	(۳۸)	رهایی از شرک	«در راه‌های تقویت اخلاص و دوری از شرک‌ها مثال کلی هستند در حالی که توضیحات جزئی دیگری هم دارند مثلاً خواندن مطالبی از منابع معتبر که اخلاص را تقویت می‌کند و باعث می‌شود شرک را تشخیص دهیم و گرفتارش نشویم».
	(۴۷)	خودشناسی	«در درس اول کتاب مبحث آگاهی سرچشمه بندگی بهتر است جزئی تر به موضوع خودشناسی پرداخته شود».
	(۳۷)	اختیار انسان	«درس حیل‌های شیطان ناامید کردن از رحمت الهی، این بخش نیاز به توضیحات و پی‌نوشت‌هایی دارد مثلاً اینکه ضرب‌المثلی که به کار برده شده درست نیست آبی که از سر گذشته یک

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع کلی و جزئی غیر ضرور	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
			و جب باشد آدم راحت تر می‌تواند کارش را بکند. در درس پنجم اومده یکی از تقدیرات الهی برای انسان این است که...؛ این بخش به توضیح بیشتری نیاز دارد، توبه کند و برگردد تا اینکه صد و جب باشد پس نباید بیشتر گناه کرد یا به قولی جلوی ضرر را از هرجا بگیرد منفعت است. این یعنی سهم اراده انسانی در رجوع به گناه کمه و مقاومت درونی بسیار سخته».

۸- موارد نابارور بر اساس شاخص "کم‌توجهی به درگیری ذهنی":

مطالب کتاب دینی یازدهم موجب درگیری ذهنی دانش‌آموزان نمی‌شود، همین امر سبب عدم درک دانش‌آموزان شده است. مصاحبه‌شوندگان در رابطه با این شاخص به چند مورد در کتاب اشاره نمودند:

جدول ۸: موضوعات کم توجه به درگیری ذهنی در تعلیمات دینی دوره دوم متوسطه

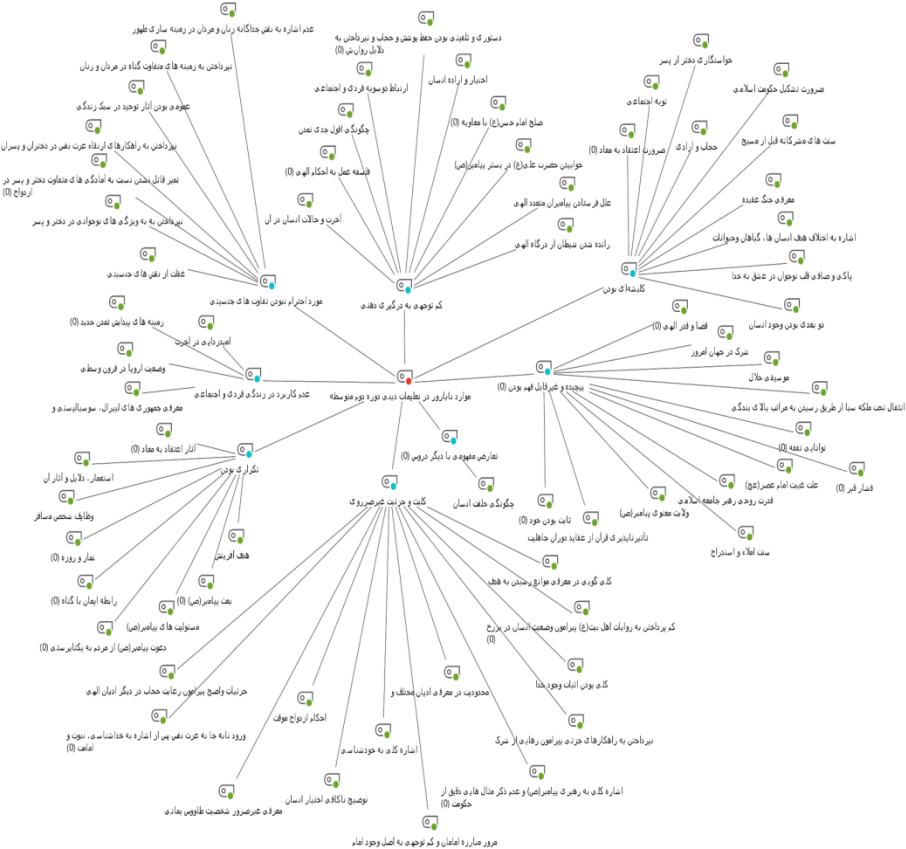
پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع کم توجه به درگیری ذهنی	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
دهم	(۱۳)	آخرت و حالات انسان در آن	«کتاب مطالبش بیشتر درباره‌ی آخرت خوب توضیح نداده خیلی هم جالب نگفته که فکرم درگیرش بشه ببخشید خیلی مطالب خشک، مثلاً حالات انسان رو صفر و یکی گفته انگار که همین است و آن نیست».
	(۳)	رانده شدن شیطان از درگاه الهی	«به نظر پاسخ‌دهنده تمام مطالب درس کاربردی به نظر می‌رسد ولی با توجه به اینکه افراد جامعه دو گروه شده‌اند و یک دو دستگی در میان جوامع مشاهده می‌شود عده افراد بسیار معتقدی هستند و عده دیگر بی‌خیال نسبت به بحث معاد و قیامت به گونه‌ای اصلاً آن را قبول ندارند پس قطعاً این مطالب برای برخی کاربردی و برای عده‌ای دیگر هیچ جذابیت و کاربردی

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع کم توجه به درگیری ذهنی	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
			ندارد و بهتر است بیشتر به مسائل و مطالب اخلاقی، انسانیت و شیوه زندگی بهتر پرداخته شود و لازم به ذکر است با توجه به اینکه نام کتاب دین و زندگی می‌باشد بیشتر به مطالب دینی پرداخته تا زندگی روزمره. به طور مثال رانده شدن شیطان از درگاه الهی اصلاً قابل فهم توضیح داده نشده است و نمی‌توان با آن ارتباط ذهنی قوی برقرار کرد.
	(۱۰)، (۸)، (۴)	دستوری و تلقینی بودن حفظ پوشش و حجاب و نپرداختن به دلایل روان‌شناختی، فردی و اجتماعی آن	«همیشه برام سؤال بوده که ما که این قدر حجاب رو رعایت می‌کنیم، خب بازم خیانت هست، تجاوز هست، بی‌حیایی هست ... پس آثارش کجاست؟ خب این‌ها رو باید با نگاه اجتماعی توضیح بدهند تا بهتر متوجه بشویم». «بنید مشکلی که کتاب داره اینه که حجاب رو باید بپذیریم چون هست و اسلام اینو می‌گه منتها اینکه چرا و چه علتی داره؟ چرا در غرب و شرق هیچ کسی رعایت نمی‌کنه و فقط ما مجبوریم اونو بپذیریم؟ اصلاً آثار اخروی رعایت حجاب رو چه کسی می‌تونه به ما توضیح بده؟ این‌ها فقط با درگیری فکری می‌توان فهمید و عمیق یاد گرفت و الا همین آش و همین کاسه هست». «کتاب دهم کلاً خیلی خشکه به نظر. حتی بخش تدبیر، که کتاب به ما می‌گه با تدبیر در آیات سؤال رو جواب بدیم، خیلی درگیری خاصی برای ما نداره. به نظر من طوری تدبیر رو طراحی کنن که ما تفسیر آیه یا مصداق‌های آیه رو متوجه بشیم. کتاب ما بیشتر مطالبش یکنواخته و حتی بحث پوشش زنان رو که گفته حالت دستوری داره».
یازدهم	(۱۵)	علل فرستادن پیامبران متعدد الهی	«اینکه چرا این همه پیامبر از سوی خدا ارسال شده‌اند، نیاز به توضیحات مدلل داره و اینکه چرا این چرخه ادامه پیدا نکرده و خدا ارسال رو کات کرده و امامت بوجود آمده، این مطلب سختی است که بدون درگیری

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع کم توجه به درگیری ذهنی	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
			فکری و ذهنی ازش گذر کردن».
	(۲۱)	خواییدن حضرت علی(ع) در بستر پیامبر(ص)	«مطالب کتاب نه تنها ذهن من رو به عنوان دانش‌آموز درگیر نکرد بلکه در بیشتر جاها نویسنده فقط اومده مطلبی رو بگه و رد بشه درس عزت‌نفس، فقط به صورت کلی اومده به این مبحث پرداخته، اول عزت و ذلت رو توضیح داده و راه‌های تقویت عزت رو گفته اونم فقط چند تا حدیث گفته نیومده این رو بر اساس جامعه الان بگه. مشکل این کتاب اینه که جامعه امروز ما رو در نظر نگرفته سبک زندگی الان من دانش‌آموز رو دقت بهش نکرده. اینکه من الان با گوشی سروکار دارم الان با انواع تکنولوژی‌ها سر و کار دارم. این کتاب با این محتوا هیچ وقت نمیتونه ذهن من رو درگیر کنه. باید بیاد مطالب طوری گفته بشه که من رو وادار کنه به انجام فعالیت به اینکه برم سراغ مطالب دیگه خواییدن حضرت علی(ع) در بستر پیامبر خیلی کلیشه‌ای است و نیاز به توضیح بیشتر دارد».
	(۲۷)	صلح امام حسن(ع) با معاویه	«صلح امام حسن ع با معاویه شفاف نیست و سؤالات ذهنی‌ام را جواب نمی‌دهد، من ذهنم درگیر این شد که چرا امام دوم ما صلح می‌کند و در کمال تعجب امام سوم ما با تمام خانواده درجه اولش به شهادت می‌رسد؟ اصلاً فرق بین صلح و جنگ در چند سال کوتاه بین این دو امام چیه؟ معاویه و یزید که همان هستند منتها چرا این‌طور شد؟».
دوازدهم	(۳۷)، (۴۴)	فلسفه عمل به احکام الهی	«درباره‌ی احکام الهی در زندگی امروز خیلی پیچیده می‌گه. سر احکام که دعوا الی‌ماشاءالله... مخصوصاً در مورد زنان چرا زنا اینجورین عقاید فمینیست‌گرایی خیلی قاطعش میشه. دعوا زن فمینیست بودن بالا می‌گیره. دوباره همین‌ا رو توضیح میده. بر پایه‌های

پایه تحصیلی	کد مصاحبه‌شوندگان	موضوع کم توجه به درگیری ذهنی	مصادیق گفتاری مصاحبه‌شوندگان
			استوار که میاد برترین جهات حق هست که انسان در مقابل سلطان ستمگر بر زبان آورد بعد اینا که میشه میگه دین شما که این شکلی هست چرا با سیاست قاطی شده؟». «فلسفه عمل به احکام الهی خوب توضیح داده نشده مثلاً در مورد حلال و حرام باید جزئیات بیشتری مورد نظر می‌بود و من دانش‌آموز را به تحقیق و می‌داشت تا در حد خودم از راه پرسشگری و بررسی علمی به آن فلسفه و چرایی برسم».
	(۴)، (۱)	اختیار و اراده انسان	«درس پنجم و توضیحات اختیار و اراده‌ی انسان رو خیلی مشکل دارم باهاشون». «درس مرتبط با اختیار انسان و در طول اراده الهی بودن آن خداوند هضم نشد».
	(۴۶)	ارتباط دوسویه فردی و اجتماعی	«ارتباط دوسویه فردی و اجتماعی را متوجه نشدم و نفهمیدم که من دانش‌آموز چه تأثیری روی جامعه ده‌ها میلیونی خودم داشته باشم».
	(۴۸)	چگونگی افول جدی تمدن اسلامی	«در بحث وضعیت معیار عقل‌گرایی در تمدن اسلامی به سؤال مهم چگونگی افول جدی تمدن اسلامی به اندازه کافی پرداخته نمی‌شود. ای کاش مطالب این بخش جزو مطالعه آزاد نبودند و این گونه من دانش‌آموز می‌توانستم بفهمم که چرا دستیابی دوباره به موقعیت قبلی مسلمانان در جهان، تا این اندازه مهم، تأثیرگذار و امکان‌پذیر است».

۷۰ | فصلنامه پژوهش‌های کیفی در برنامه‌ریزی درسی | سال پنجم | شماره ۱۶ | پاییز ۱۴۰۳

نمودار ۳: موارد نابارور در تعلیمات دینی دوره دوم متوسطه (برآمده از مصاحبه با دانش آموزان)

بحث و نتیجه گیری

هدف پژوهش شناسایی موارد نابارور در تعلیمات دینی دوره متوسطه دوم از دیدگاه دانش‌آموزان شهر قم بود. نتایج نشان داد ۶۸ مورد نابارور در بخش‌های مختلف تعلیمات دینی دوره دوم متوسطه وجود دارد. با توجه به نتایج به دست آمده از مصاحبه‌ها در شاخص تکراری بودن، دانش‌آموزان پایه دهم هدف آفرینش را تکراری دانسته‌اند. در دو درس اول کتاب پایه‌ی دهم این موضوع تکرار شده، در درس اول درباره‌ی جهان هدفمند مطالبی آمده و دوباره در درس دوم همان مطالب به شکل دیگر تکرار شده است. بهتر بود مؤلفان ابتدا با ذکر مثال یا قضیه‌ی منطقی به پیچیدگی جهان و امور فیزیکی و شیمیایی

جهان اشاره و از دانش و اطلاعات خود دانش آموز در این زمینه استفاده می کردند. سپس ذهن مخاطب درگیر این موضوع می شد که سازنده‌ی این جهان پیچیده و این همه نظم و زیبایی کسی است که برترین ذکاوت و دانایی را دارد پس حکیم است، و حکیم چیزی را بدون هدف نمی سازد. بدین ترتیب چنین آفرینشی دارای هدف است و هدف آن بندگی است. آثار اعتقاد به معاد از موارد تکراری در پایه دهم بود. درس چهارم تا هشتم دینی پایه‌ی دهم در رابطه با معاد و آخرت و آثار آن است. لزوم این حجم از تکرار در بحث معاد برای مخاطبان این کتاب نیاز به تجدید نظر دارد چرا که دانش آموز دچار ترس و اضطراب از آخرت و تغییر نگرش نسبت به مهربانی و بخشندگی خدا شده است. نماز و روزه یا وظایف شخص مسافر دیگر مبحث تکراری بود. در درس دهم این کتاب این موضوع آمده است و به شیوه‌ی خیلی تکراری و سطحی بحث نماز و روزه یا وظایف شخص مسافر را بیان کرده است. در پایه‌ی هفتم هم به بحث نماز به همین شکل اشاره شده است. دانش آموز امروز ما، دانش آموز گذشته نیست که با مطالعه چند خط جمله تکراری رغبت به نماز و روزه پیدا کند. او می خواهد بداند برای چه باید نماز بخواند یا روزه بگیرد؟! در پایه‌ی یازدهم نیز مباحث تکراری وجود داشت. بحث پیامبر(ص) از جمله این مباحث بود که در سال‌های گذشته و در دیگر کتب درسی از جمله مطالعات اجتماعی پایه‌ی پنجم و تاریخ متوسطه به آن پرداخته شده است. مسئولیت‌های پیامبر(ص) نیز چندین بار در پایه یازدهم از جمله مطالعات اجتماعی متوسطه‌ی اول آمده و این تکرار بودن ارتباط به جامعه فعلی موجب خستگی ذهنی دانش آموز شده است. اولین مبحث تکراری پایه دوازدهم دعوت پیامبر(ص) از مردم به یکتاپرستی، بارها در کتب درسی سال‌های گذشته بود. جالب است بدانیم که در مطالعات اجتماعی پایه‌ی هشتم این مفهوم آمده و ذکر دوباره‌ی آن برای دانش آموز جذابیتی ندارد. رابطه ایمان با گناه، بحث دوم است که در پایه‌ی نهم به آن پرداخته شده است و در دینی دوازدهم تکرار شده است. به استعمار، دلایل و آثار آن در کتب درسی مطالعات اجتماعی و کتاب تاریخ پرداخته شده است. با توجه به نتایج شاخص کلیشه‌ای بودن دانش آموزان پایه دهم اشاره به اختلاف

هدف انسان‌ها/گیاهان و حیوانات را نابارور دانسته‌اند. باید گفت در درس اول این کتاب به تفاوت هدف خلقت انسان با گیاهان و حیوانات پرداخته شده و دوباره در درس دوم در قسمت سرمایه و هدف به این موضوع اشاره کرده است. تکرار این مطلب نه تنها باعث افزایش اطلاعات دانش‌آموز نمی‌شود بلکه موجب عدم توجه وی به این اختلاف شده است. انسان خَلِیقَةُ الله یا جانشین خدا روی زمین است. بهتر است با بیان مطالب و جملات جدید طوری این موضوع را برجسته کرد که دانش‌آموز متوجه این ویژگی خود بشود و آگاه باشد که باید از عقل و اختیار خود در جای درست استفاده کند و شاکر این نعمت الهی باشد. دیگر مفهوم کلیشه‌ای در پایه دهم دوبعدی بودن وجود انسان بود. درس سوم کتاب به این موضوع پرداخته و از مطالب و جملات طوری استفاده شده که خاصیت کلیشه‌ای دارد. استفاده از کلمات کلیشه‌ای نیز زمینه‌ساز کاهش معنا و عدم درک مفهوم دوبعدی بودن انسان می‌شود. نویسنده در یک جا به "روح" اشاره می‌کند و در جای دیگر آن را "بعد معنوی" یا "بعد حقیقی" می‌نامد. محمدی و فقهی زاده (۱۳۹۵) در پژوهش خود نشان دادند که انسان دارای دو بعد روحانی و جسمانی، با تربیت دینی و با استفاده از عقل، اختیار و اراده‌ی خود از این ابعاد در جهت گسترش اصول انسانی بهره می‌برد. ضرورت اعتقاد به معاد آن‌قدر در این کتاب تکرار شده که خاصیت کلیشه‌ای به خود گرفته است. حجاب و آزادی دو موضوعی است که در درس چهاردهم آمده و از نظر دانش‌آموزان کلیشه‌ای بوده است. در این درس به پوشش و حجاب پرداخته می‌شود. باوجود مسئله‌ی پوشش در کشور ما کتاب درسی به جای پرداختن به مسئله‌ی پوشش در زمانه‌ی معاصر، از پوشش در دوران قبل از مسیح و زمان حضرت مسیح سخن گفته است. در پایه یازدهم وجود برخی مباحث ازجمله خواستگاری دختر از پسر با نگاه کلیشه‌ای، در این کتاب ضرورتی ندارد؛ زیرا مناسب شرایط سنی مخاطبان این کتاب درسی نیست. پرداختن به این موضوع نیاز به تفکر بیشتری دارد چون ما در جامعه‌ی اسلامی با دید فرهنگ اسلامی به جایگاه والای دختران می‌پردازیم. دختر نوجوان ما با مطالعه این مطلب در شرایط ازدواج و آشنایی نباید باشد. با این دیدگاه عزت نفس دختر نوجوان جامعه‌ای

که یکی از رسالت‌های آن حفظ ارزش‌های آنان است زیر سؤال خواهد رفت. جعفری و یعقوبی (۱۳۹۹) در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند با بیان مطالبی که سازگار با شرایط نوجوان نیست عمل به دستورات دینی در وی شکل نخواهد گرفت. ضرورت تشکیل حکومت اسلامی به کرات در کتب درسی سال‌های گذشته مورد توجه قرار گرفته حتی در مطالعات اجتماعی پایه‌ی پنجم آمده و تا دوره‌ی متوسطه باز هم این تکرار و کلیشه‌پردازی ادامه می‌یابد. زندگی اهل بیت (ع) به ما می‌آموزد که حیات خدایی فقط مربوط به امور ظاهری نمی‌شود و به دور از کلیشه‌است؛ زیرا نحوه‌ی برخورد با دشمنان در زمان امامان متفاوت است و حتی نحوه‌ی ارتباط آنان نیز با مردم یکسان نیست ولی همگی امام و رهبر ما هستند. دین نیاز به رهبرانی دارد که مانع از کلیشه‌سازی شوند و هر زمان که به آنان نگریستیم به تازگی و پویایی دین برسیم. معرفی جنگ عقیده، توبه اجتماعی و پاکی قلب نوجوان در مسیر عشق به خدا به صورت کلیشه‌ای در کتاب پایه دوازدهم آمده‌اند و منجر به ناباروری در دانش‌آموزان شده‌اند.

در مورد شاخص پیچیده و غیرقابل فهم بودن، دانش‌آموزان پایه دهم، مفهوم "ثبات در هویت فردی" را که در درس سوم مطرح شده، مفهومی پیچیده و دشوار تلقی کرده‌اند. این موضوع در قالب جملات ساده‌تر و روان‌تر برای دانش‌آموز قابل فهم است یا بحث فشار قبر که در درس ششم آمده قابل هضم نیست. با توجه به شرایط سنی دانش‌آموزان و حجم گسترده تبلیغات غربی که دین‌گریزی را ترویج می‌دهند، پرداختن به مفاهیمی مانند فشار قبر، آن هم به صورت پیچیده و اندازی، می‌تواند اثر منفی داشته و مانع از پذیرش تربیت دینی شود. نمایش چهره‌ی دین با ترس و مفاهیم پیچیده دانش‌آموز را از تربیت دینی و خدایی شدن که یکی از اهداف اساسی برنامه‌ی درسی ملی است دور می‌کند. در پایه یازدهم هم مشخص شد مبحث قدرت روحی رهبر جامعه اسلامی، به صورت غیرقابل فهم با بیان سنگین دانش‌آموز را دچار شبهه و جبهه‌گیری کرده است. یا ولایت معنوی پیامبر (ص) و توانایی تفقه، با عبارات و جملات سخت آمده که دانش‌آموزان در فهم این مبحث دچار ناتوانی می‌شوند. همچنین علت غیبت امام عصر (عج)، مسئله‌ای است که نسل

حاضر باید متوجه آن شوند چرا که حضرت مهدی (عج) امام حاضر و زمان ماست که در غیبت به سر می‌برد، اما ارائه‌ی پیچیده و سنگین مفهوم غیبت، موجب کاهش میل و علاقه‌ی دانش‌آموزان به شناخت امام عصر (عج) و پذیرش ولایت او می‌شود. این یافته با نتایج پژوهش میرعارفین (۱۳۸۶) همسو است، او چنین نوشته که حوزه‌های پرسشی مربوط به مبحث امام زمان (عج) گستردگی بیشتری را طلب می‌کند. موضوع دیگری که در پایه یازدهم پیچیده تشخیص داده شد تأثیرناپذیری قرآن از عقاید دوران جاهلیت بود، از نظر دانش‌آموزان این نوع آموزش به گسترش مفاهیم و مطالب قرآن در عصر فعلی کمک نمی‌کند. مطابق با این شاخص در پایه دوازدهم هم مواردی شناسایی شدند، اولین آن‌ها شرک بود. شرک در جهان امروز، مسئله‌ای است که باید در دانش‌آموز نوجوان ما عمیق جا بیفتد تا هیچ عاملی او را از دین و خدای خود جدا نکند. موسیقی حلال نیز از جمله موضوعاتی بود که در نظر دانش‌آموزان پاسخگوی سؤالات و نیازهای ذهنی آنان نبوده و موجب سردرگمی شده است. مفهوم انتقال تخت ملکه سبا، که در درس دوم تنها در دو جمله و بدون توضیح ارائه شده، به دلیل ایجاز بیش از حد و فقدان مثال، برای دانش‌آموزان مبهم و نامفهوم باقی مانده است. اما یکی از پیچیده‌ترین مطالب آموزشی قضا و قدر الهی تشخیص داده شد. باید گفت قضا و قدر الهی از مباحث پیچیده‌ی عصر امامان معصوم (ع) نیز بوده است. این پیچیدگی معنا تا حدی است که حضرت علی (ع) در پاسخ به فردی که نزد ایشان آمد و خواست تا از قضا و قدر مطلع شود، فرمود: «راهی است تاریک و ظلمانی در آن وارد نشو» آن فرد دوباره بر سخن خود اصرار کرد. حضرت فرمود: «دریایی است ژرف و آن را نمی‌پیمایی. سر خداوند است و بر تو مخفی شده پس آن را آشکار مساز» پس با وجود این تفاسیر از قضا و قدر پیچیدگی و غیرقابل فهم بودن آن آشکار است. قضا و قدر مفهومی است بحث‌برانگیز و دشوار که نیازمند آموزش‌های دقیق، قابل درک و همراه با مثال‌های ملموس است. آخرین مورد سنت املاء و استدراج بود. پرداختن به این موضوع نیازمند استدلال قوی در مطالب کتاب است، استفاده از مثال و مصداق در بیان این بحث می‌توانست تا حدی از پیچیدگی بحث بکاهد که ارائه نشده است.

شاخص دیگر تعارض مفهومی با سایر دروس بود که در راستای آن در هر سه پایه چگونگی خلقت انسان مورد تأکید دانش آموزان قرار گرفته است. از اهداف برنامه‌ی درسی ملی (۱۳۹۱) بیان مسائل و مفاهیم آموزشی با نگاهی دینی و توحیدی است در حالی که در کتب درسی از جمله جغرافیای یازدهم به هیچ عنوان با این دید به چگونگی خلقت انسان پرداخته نشده است که این امر نشان‌دهنده‌ی وجود تعارض مفهومی است.

در پی شناسایی موارد نابارور مرتبط با شاخص عدم احترام به تفاوت‌های جنسیتی در پایه دهم مشخص شد از ویژگی‌های نوجوانی در دختر و پسر غفلت شده است. کشاورز و میرزایی (۱۳۹۹) در پژوهش خود نشان دادند که نوجوانی دوره هویت‌یابی است و شناخت این دوران توسط مؤلفان، آنان را در طراحی محتوای دینی آگاه‌تر می‌سازد. در پایه یازدهم آمادگی‌های متفاوت دختر و پسر در ازدواج متمایز نشده است. دختر و پسر دو جنس متفاوت هستند که دارای ویژگی‌های و نیازهای خاص‌اند. عدم توجه به این مسائل آن‌هم در موضوع حساسی مانند ازدواج برای نوجوانی که در شرایط سنی حساسی قرار دارد با تهدیدهای فردی، اجتماعی و روانی در وی همراه است. در درس سیزدهم فقط مسئولیت‌های فرد منتظر را بیان کرده و اشاره‌ای به نقش جداگانه زنان و مردان در زمینه‌سازی ظهور، نکرده‌اند. در عصر غیبت مردان و زنان با توجه به تفاوت‌های جنسیتی و نقش‌های متفاوتی که در جامعه دارند می‌توانند زمینه‌ساز باشند. پرداختن به راهکارهای ارتقای عزت‌نفس در دختران و پسران نشان از عدم توجه مجدد به تفاوت‌های جنسیتی است. در پایه دوازدهم به زمینه‌های متفاوت گناه در مردان و زنان توجه نشده است. این دیدگاه با آموزه‌های اسلام سازگار نیست و باید عدم یکنواختی گناه زن و مرد مورد توجه می‌بود. همچنین بیان وضعیت اروپا در قرون وسطی، در کتاب دینی جایگاهی ندارد، زیرا برای زندگی دانش‌آموزان کاربردی نیست. در عوض پرداختن به این موضوع در کتاب تاریخ جایگاه دارد.

شاخص بعدی، فقدان کاربرد مفاهیم دینی در زندگی فردی و اجتماعی بود که در پایه دهم، دانش‌آموزان به مسئله‌ی ایجاد حس یأس از آخرت توجه نشان دادند. این

موضوع در کتاب، از درس چهارم تا هشتم، بارها تکرار شده است. نجفی و دهقان کلور (۱۳۹۹) در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که در کتب هدیه‌های آسمان دوره‌ی ابتدایی بیان عذاب‌های اهل جهنم آمده و موجب ترس و ایجاد چهره‌ی خشن و انتقام‌جویانه از خداوند در ذهن دانش‌آموز به‌خصوص دانش‌آموزان درون‌گرا خواهد شد. در کتاب هدیه‌های آسمان ابتدایی این موضوع آمده و باز هم در دوره دوم متوسطه به آن پرداخته شده است و سبب ایجاد رعب و وحشت نسبت به خدا و آخرت در دانش‌آموز خواهد شد که خروجی‌اش یأس و ناامیدی دینی است. یکی از مسئولیت‌های تعلیمات دینی ایجاد گرایش مثبت دانش‌آموزان به سمت دین و دین‌داری است که با وجود این مورد عمل به وظیفه سخت شده است. در پایه یازدهم معرفی جمهوری‌های لیبرال، سوسیالیستی و دموکراتیک مفهومی بود که بیان آن جایگاهی در نظر دانش‌آموزان نداشت. در پایه دوازدهم مشخص شد زمینه‌های پیدایش تمدن جدید ارتباطی به زندگی دانش‌آموزان ندارد. مطلوب بود از مباحث کاربردی بیشتری در کتاب دینی استفاده شود تا مفاهیم و مباحث دینی عمیق‌تر در ذهن فراگیر ثبت شود و در زندگی خود مادام‌العمر به کار گیرد.

شاخص دیگر در بررسی تعلیمات نابارور، کلی‌گویی‌ها و پرداختن به جزئیات غیرضرور بود و طی آن در پایه دهم کلی‌گویی در معرفی موانع رسیدن به هدف، در درس دوم کتاب خود را نشان می‌دهد. در حالی که انتظار می‌رفت این موانع، که همان موانع نزدیکی به خداوند هستند، با جزئیات بیشتری تشریح شوند. پرداختن ناکافی به روایات اهل بیت (ع) پیرامون وضعیت انسان در برزخ مورد دیگر بود. بهتر بود به صورت جزئی‌تر با ذکر مصادیقی از اهل بیت (ع) و بزرگان دین، به دانش‌آموزان کمک کرد. مورد بعد جزئیات واضح پیرامون رعایت حجاب در دیگر ادیان الهی در درس آخر کتاب بود. با توجه به تبلیغات گسترده دشمنان در عصر حاضر سؤالات زیادی پیرامون حجاب وجود دارد و پرداختن به این مسائل از طریق وجود حجاب و پوشش در ادیان دیگر و رعایت آن کاربردی در زندگی دانش‌آموزان نخواهد داشت. بهتر بود به جای شرح ادیان دیگر به تفسیر زیبایی‌های دین اسلام با دید مثبت و بیان مصداق‌ها پرداخته می‌شد، مثلاً یکی از

دلایل رعایت حجاب و عفاف توسط زنان و دختران به علت احترام به مقام زن است. در پایه یازدهم مشخص شد محدودیتی در معرفی ادیان مختلف و تاریخی وجود دارد بدین صورت که بیان این مبحث کلی بوده است. به نظر می‌رسد مفاهیم دین اسلام به صورت جزئی و کاربردی در این کتاب بیان نشده‌اند، پس معرفی ادیان الهی دیگر در این کتاب اثرگذاری چندانی ندارد. ورود نابه جا به عزت نفس پس از اشاره به خداشناسی، نبوت و امامت، در کتاب دینی یازدهم به چشم می‌خورد. آمدن مبحث عزت نفس بدون آمادگی قبلی و بی‌ارتباط به دروس گذشته، ارتباط طولی این کتاب را زیر سؤال می‌برد. کم توجهی به اصل وجود امام، از جمله آفت‌های کتاب دینی یازدهم است. یا اشاره کلی به رهبری پیامبر(ص) و عدم ذکر مثال‌هایی دقیق از حکومت‌داری ایشان، موجب عدم آشنایی دانش‌آموزان با ولایت و رهبری پیامبر(ص) شده است. اگر این شناخت و آشنایی به طور کامل در دانش‌آموز صورت پذیرد، در شناخت رهبر و ولی جامعه‌ی اسلامی و ولایت‌پذیری وی اثرگذار خواهد بود. مورد دیگر، اشاره‌ای غیرضرور به شخصیت طاووس یمانی بود. قهرمانان و شهیدان و علمای بسیاری برای بیان مصداق و آشنایی دانش‌آموز امروزه در جامعه‌ی ما وجود دارد که بهتر است از آن‌ها یاد شود. برخی مسائل از جمله احکام ازدواج موقت در این کتاب غیرضروری دانسته شده زیرا مخاطب این کتاب نوجوانی است که نباید ذهن پویایش با این مسائل پر شود. در پایه دوازدهم اثبات وجود خدا در درس اول که آمده و یک بحث گسترده و حساسی است که نیاز به بیان مصداق و جزئیات دارد که تنها با ذکر چند جمله قابل فهم نیست. پرداختن به راهکارهای جزئی پیرامون رهایی از شرک، در درس سوم کتاب دوازدهم وجود دارد. پرداختن کلی به مسئله‌ی شرک و عدم ارائه راهکار جهت رهایی از آن، دانش‌آموز را سر درگم کرده و در آینده نیز ممکن است خودش یا اطرافیانش در پرتگاه شرک و کفر قرار بگیرد و در نجات خود و دیگران ناتوان باشد. اشاره کلی دیگر در پایه دوازدهم به خودشناسی بوده است. در قرآن کریم از خودشناسی به عنوان راهی برای خداشناسی یاد شده است (فصلت/ ۵۳). با آموزش خودشناسی به دانش‌آموزان زمینه دیگرشناسی و شناخت موجودات جهان برای

آنان فراهم می‌شود. توضیح ناکافی اختیار انسان در کتاب دینی دوازدهم توسط دانش‌آموزان گزارش شده است. اهمیت این موضوع تا آنجاست که خداوند در آیه ۵۳ سوره مبارکه انفال به تغییر سرنوشت افراد با اختیار و انتخاب خودشان اشاره می‌کند. ضروری است یادگیری احکام دینی و عمل به آن به طور صحیح با بیان مثال‌ها و موقعیت‌های به‌روز جامعه و شرایط فراگیر انجام‌پذیر است. فلسفه عمل به احکام الهی موضوعی است که اهمیت دارد و با نگاهی ژرف باید در کتاب درسی قرار گیرد و طوری بیان شود که سبب کاربرد دانش‌آموز در زندگی و برخورد با مسائل در تمام مراحل زندگی‌اش شود. در درس نهم کتاب فقط به صورت کلی به احکام الهی پرداخته اما بهتر بود با بیان موقعیت‌های جدید و متناسب با وضع زندگی امروز، دانش‌آموز درگیر شناخت فلسفه‌ی عمل به احکام الهی می‌شد.

آخرین شاخص تعلیمات دینی نابارور، کم‌توجهی به درگیری ذهنی دانش‌آموز بود. در همین راستا، دانش‌آموزان پایه دهم، آموزش موضوعاتی چون آخرت و حالات انسان در آن را دستوری و تلقینی ارزیابی کرده بودند. از دیگر نمونه‌های مطرح‌شده، ماجرای رانده شدن شیطان از درگاه الهی در درس اول بود. در حالی که تنها به اصل رانده شدن اشاره شده بود، دانش‌آموز باید با چرایی این رخداد آشنا شود و بداند علت این طرد الهی چه بوده است. همچنین پرداخت به موضوع حجاب و پوشش، از سوی دانش‌آموزان نیز دستوری و بدون اتکا به دلایل روان‌شناختی، فردی و اجتماعی دانسته شده بود. این مسئله، با یافته‌های پژوهش‌های پیشین نیز هم‌راستا است. متقی‌زاده و یعقوبی (۱۳۹۵) و همچنین اکبری، خادمی اشکذری و اکبری (۱۳۹۳) در پژوهش‌های خود تأکید کرده‌اند که برخورد تبعی و تحکم‌آمیز در تربیت دینی، به نتایج مطلوب نمی‌انجامد. در موضوعی مانند حجاب، استدلال‌ورزی، گفت‌وگو و طرح عقلانی مسئله ضرورتی انکارناپذیر دارد. در پایه یازدهم نیز علل ارسال پیامبران متعدد الهی، ماجرای خوابیدن حضرت علی (ع) در بستر پیامبر (ص) و نیز صلح امام حسن (ع) با معاویه، تنها در قالب چند جمله‌ی کوتاه بیان شده بود و نتوانسته بود درگیری فکری لازم را در ذهن دانش‌آموز ایجاد کند. در پایه دوازدهم،

تعلیمات دینی نابارور در دوره دوم متوسطه؛ نجفی و فراهانی | ۷۹

توضیح ارتباط دوسویه فردی و اجتماعی و نیز تحلیل چگونگی افول تمدن اسلامی، سطحی و گذرا بوده و تأثیر چندانی در عمق یادگیری نداشته است. ان شاء الله توصیف‌ها، تحلیل‌ها و پیشنهادهای ارائه شده در این پژوهش، بتواند مورد استفاده برنامه‌ریزان درسی، مؤلفان و دبیران تعلیمات دینی قرار گیرد. البته انتظار می‌رود در پژوهشی دیگر، نظرات دبیران این حوزه نیز به‌طور دقیق بررسی و تحلیل شود.

منابع

قرآن کریم

- اکبری، مرضیه؛ خادمی اشکذری، ملوک؛ اکبری، اعظم (۱۳۹۳). شیوه‌های آموزش بر پایه تفکر در نهج البلاغه، فصلنامه علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۲(۲)، ۵-۲۳.
- جباری، وحید؛ عبادتی شادهری، طاهره (۱۴۰۰). تربیت دینی نوجوانان. مجموعه مقالات ششمین کنفرانس ملی علوم انسانی و آموزش و پرورش با محوریت توسعه پایدار.
- جعفری، مجید؛ یعقوبی، ابوالقاسم (۱۳۹۹). تبیین تربیت دینی نسل نوجوان. مجموعه مقالات هشتمین همایش علمی پژوهشی علوم تربیتی و روانشناسی، آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی ایران.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه. تهران: دانشگاه تهران.
- سیاحی‌زاده فرد، حسنعلی (۱۴۰۳). تربیت دینی دانش‌آموزان در نظام آموزش و پرورش کشور؛ وضعیت سنجی، چالش‌ها و الزامات سیاستی. ماهنامه گزارش‌های کارشناسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۳۲(۷)، ۴۳-۱.
- شاگری، محمدرضا (۱۳۸۹). بررسی میزان تأثیر آموزه‌های قرآنی کتاب دین و زندگی (۳) بر تربیت دینی دانش‌آموزان پیش‌دانشگاهی شهر نیشابور. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۱). برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.
- کشاورز، مصطفی؛ میرزایی، فاطمه (۱۳۹۹). بلوغ و بحران هویت در دوران نوجوانی و نقش آن در دوست‌یابی. فصلنامه روانشناسی و علوم رفتاری ایران. ۲۲(۲)، ۱۴۲-۱۳۲.

تعلیمات دینی نابارور در دوره دوم متوسطه؛ نجفی و فراهانی | ۸۱

متقی‌زاده، عیسی؛ یعقوبی، حسن (۱۳۹۵). بررسی میزان تأثیر آموزه‌های دینی کتاب دین و زندگی ۲ (سال دوم دبیرستان) از نظر دانش‌آموزان (دختر و پسر) شهرستان سبزوار. فصلنامه خانواده و پژوهش. ۸(۲)، ۴۱-۶۵.

محمدی، روح‌اله؛ فقهی‌زاده، عبدالهادی (۱۳۹۵). مبانی انسان‌شناختی روش تربیتی قرآن و حدیث در بعد اجتماعی. فصلنامه آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، ۲(۳)، ۱۸-۱. مطیعی، مریم (۱۴۰۰). مطالعه ادراک دانش‌آموزان از مفاهیم دین (با تأکید بر کتاب درس دین و زندگی دوره متوسطه دوم). پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه الزهراء (س). معیشت، معصومه (۱۳۹۴). بررسی دیدگاه دبیران و دانش‌آموزان پیرامون تأثیر آموزه‌های کتاب دین و زندگی یک بر تربیت دینی دانش‌آموزان دختر دوم متوسطه شهر تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.

موسی‌پور، نعمت‌اله (۱۳۸۷). قلمروشناسی برنامه درسی نال. تهران: انجمن مطالعات برنامه درسی.

میرعارفین، فاطمه سادات (۱۳۸۶). نقد و ارزیابی محتوای کتاب درسی دین و زندگی سال سوم دبیرستان (با تأکید بر برنامه درسی)، فصلنامه اندیشه‌های نوین تربیتی، ۳(۱)، ۸۷-۱۱۹.

نبوی، صادق؛ نبوی، زهرا (۱۴۰۱). مصادیق هنجارهای اسلامی در میان دانش‌آموزان پسر دوره متوسطه دوم، فصلنامه علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۱۰(۳)، ۱۷۴-۱۳۷. نجفی، حسن (۱۴۰۲). طراحی و تدوین برنامه درسی با رویکرد الهیات اسلامی. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.

نجفی، حسن؛ زارع زردینی، آرش؛ جوادزاده، عاطفه (۱۴۰۰). آموزش غیرت دینی و مؤلفه‌های آشکار و از یاد رفته آن در کتب دین و زندگی، دوفصلنامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ۱۳(۱)، ۴۱-۵۵.

۸۲ | فصلنامه پژوهش‌های کیفی در برنامه‌ریزی درسی | سال پنجم | شماره ۱۶ | پاییز ۱۴۰۳

یعقوبی، ریحانه (۱۴۰۳). بررسی میزان دستیابی به شایستگی‌های تربیت دینی مورد انتظار در کتب دین و زندگی دوره متوسطه از دیدگاه دانش‌آموزان پایه دوازدهم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان.

استناد به این مقاله: نجفی، حسن، فراهانی، سمانه. (۱۴۰۳). تعلیمات دینی نابارور در دوره دوم متوسطه، فصلنامه

پژوهش‌های کیفی در برنامه‌ریزی درسی، ۵(۱۶)، ۴۵-۸۲. DOI: 10.22054/qric.2025.83326.395

Qualitative Research in Curriculum is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.